

УДК 332:365:504.03

О.Я. Петренко, М.І. Бідило, кандидати екон. наук, доценти

Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва

ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ І ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ

Постановка проблеми. Сьогодні загальна площа сільськогосподарських земель в Україні становить близько 71,0 % всієї території держави. Але, на жаль, ефективність землекористування в нашій країні є найнижчою в Європі. До того ж ступінь розораності земельної площі становить 53,6 % (при гранично припустимому рівні в 40 %), порушено екологічно допустиме співвідношення площ ріллі, природних кормових угідь, лісових насаджень. Інтенсифікація землеробства, збільшення навантаження на земельні ресурси, безконтрольне застосування засобів хімізації в умовах низької технологічної культури призводять до погіршення якості ґрунтів, зниження їх родючості, розвитку ерозійних процесів. Усе це вказує на те, що питання економічно ефективного та екологічно безпечного використання земельних ресурсів сільськогосподарського призначення, урахування екологічних факторів при їх економічній оцінці є надзвичайно актуальними як з наукової, так і з практичної точок зору.

Актуальність досліджень і публікацій. Порушена проблема досліджується як у світовій, так і у вітчизняній науковій літературі. Теоретичні засади та практичні механізми економічно ефективного та екологічно безпечного землекористування знайшли відображення в працях вітчизняних дослідників, серед яких: О.Ф. Балацький, С.К. Бистряков, П.П. Борщевський, В.М. Будзяк, Д.І. Гнаткович, В.В. Горлачук, Б.М. Данилишин, Д.С. Добряк, М.І. Долішній, С.І. Дорогунцов, О.І. Карпіщенко, С.М. Козьменко, П.І. Коренюк, О.Л. Корчинська, М.І. Лавейкін, Л.Г. Мельник, Є.В. Мішенін, Л.Я. Новаковський, П.П. Руснак, П.Т. Саблук, А.Я. Сохнич, П.В. Тархов, В.М. Трегобчук, А.М. Третяк, М.М. Федоров, С.К. Харічков, М.А. Хвесик, М.К. Шикула та ін.

У той же час, незважаючи на накопичені наукові здобутки та значний практичний досвід у сфері оцінки ефективності землекористування та охорони земельних ресурсів, подальшої активізації потребують системні дослідження проблеми оцінки саме еколого-економічної ефективності.

Мета дослідження. Метою дослідження є поглиблення теоретичних та науково-методичних положень щодо оцінки еколого-економічної ефективності використання сільськогосподарських угідь.

Результати досліджень. Багатограним і потужним фактором впливу на навколишнє середовище є виробництво матеріальних благ. Тому воно має бути максимально вивіреном, щоб відрегульовані віками взаємозв'язки суспільства та природи діяли у напрямку збереження життя на Землі. Діяльність суспільства повинна інтегруватися з навколишнім природним середовищем без негативних наслідків і має підпорядковуватися певним екологічним законам.

Екологічні проблеми виникають саме тоді, коли має місце інтенсивна господарська діяльність суспільства, широкомасштабне залучення до виробництва природних ресурсів і надмірне, екологічно необґрунтоване їх використання, застосування застарілих та небезпечних технологій. Екологічна криза є неминучою, якщо нарощування масштабів і темпів матеріального виробництва відбувається без урахування екологічних факторів, критеріїв, обмежень і вимог.

Особливу значимість останнім часом набувають питання збереження екологічного потенціалу території економічними методами. Це пов'язано з ще й з тим, що вирішення екологічних проблем розглядають майже всі розвинені держави як одну з умов їх сталого й благополучного розвитку. В Україні на нинішньому етапі земельної реформи, що відбувається при майже безконтрольному становленні ринкових відносин у земельній сфері, відсутності критеріїв розмежування власності на природні ресурси й суперечливості земельного законодавства, питання збереження екологічного потенціалу при використанні землі не тільки не вирішуються, а, навіть, відходять на другий план. Виникає серйозна небезпека втрати цінних екологічних територій.

Державними органами, відповідальними за проведення земельної реформи, висунута концепція, відповідно до якої земля може розглядатися винятково як земельна ділянка або об'єкт нерухомості без врахування пов'язаного із цією ділянкою екологічного потенціалу, а основним критерієм ефективності використання землі визнається тільки збільшення доходів. На цій підставі окремі вчені та посадовці пропонують скасувати категорії земель, особливо природоохоронних територій (заповідники, національні парки й ін.), існування яких нібито заважає економічному розвитку через встановлені обмеження у використанні земель. Однак проголошення пріоритетними лише економічних цілей без урахування соціальної потреби в прийнятному для людини природному середовищі може обернутися вкрай негативними екологічними наслідками в майбутньому, а загальні еколого-економічні збитки будуть не сумірні з короткостроковими вигодами.

Для зняття протиріч між короткотерміновими економічними вигодами й довгостроковими завданнями економічного росту й сталого розвитку потрібна розробка й впровадження особливих економічних і правових механізмів, що стимулюють ощадливе і невиснажливе та стале землекористування. Для вироблення сучасних прикладних методів регулювання землекористування, які враховують зміни, що відбулися в сфері землекористування та земельних відносин, доцільно скористатися як закордонним досвідом, так і вітчизняними напрацюваннями радянського періоду. У країнах з розвиненим земельним ринком і ринком нерухомості вироблений досить широкий спектр економічних і правових технологій, спрямованих на охорону цінних сільськогосподарських і природоохоронних земель, історичних і просто гарних ландшафтів. Закордонний досвід показує, що існування різноманітних форм власності на землю супроводжується розвитком гнучкого правового регулювання землекористування, пов'язаного, в основному, з обмеженням прав власника, землекористувача.

В основі методів економічного впливу на приватних власників лежить оцінка ринкової вартості земельних ділянок та іншого нерухомого майна конкретних землекористувачів, оцінка збитків, завданих в результаті впливу на навколишнє середовище й оцінка вартості природних благ або екосистемних послуг – властивостей і функцій живої природи, що мають соціальне, екологічне й природоохоронне значення. Вартісна оцінка останніх є проблемою, оскільки більшість екологічних послуг перебувають поза ринком й прямі дані про їхню вартість відсутні.

Екологічний фактор слід враховувати повсякчас, він є одним із перспективних напрямків земельної політики, спрямованої на підвищення екологічної стабільності землекористування. Під екологічним фактором розуміють різні якісні і кількісні параметри стану природного середовища, а також утворені природними об'єктами екосистемні можливості. Невраховані в минулому екологічні фактори нині спричиняють значні витрати, зокрема, на ліквідацію старих похованих смітників, дезактивацію території від радіоактивного забруднення, на проведення робіт із благоустрою території колишніх промислових зон, долин малих рік, які є реальним резервом для житлової й ділової забудови, створення привабливих паркових зон і зон відпочинку. Нинішнє неврахування екологічного фактора призводить до значних втрат доходів [1].

Аналіз основних факторів, що призвели до еколого-економічної кризи в Україні, свідчить, що нині аграрний сектор економіки за рівнем негативного впливу на навколишнє природне середовище можна порівняти з найбільш екологічно небезпечними промисловими виробництвами [2]. Інтенсифікація землеробства, збільшення навантаження на земельні ресурси, безконтрольне застосування засобів хімізації в умовах низької технологічної культури призводять до погіршення якості ґрунтів, зниження їх родючості, розвитку ерозійних процесів. Отже, інтенсивні технології сільського господарства суперечать функціонуванню природних екосистем, порушують кругообіг речовин енергії в них, тому питання раціонального використання і охорони земельних ресурсів на сучасному етапі розвитку продуктивних сил є досить актуальними.

У статті 4 Конституції України зазначено: “Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави” [3]. Жодний природний ресурс, крім землі, не наділений такими можливостями, які дають змогу використовувати його практично в усіх галузях народного господарства. Тільки земля поєднує в собі такі особливості, як територіальний базис для розміщення продуктивних сил, властивість природного ресурсу й основного засобу виробництва.

Досліджуючи питання раціонального землекористування на сучасному етапі розвитку, науковці все більше приділяють увагу поєднанню економічної та екологічної його складових [4, 5]. Виділення екологічної складової зумовлюється насамперед тим, що земля є “живим організмом”, середовищем існування різноманітних мікроорганізмів, таким природним ресурсом, від стану якого залежить екологічна стабільність держави.

Основним критерієм сучасної господарської діяльності в межах агропромислового виробництва має бути одержання максимально можливої економічної вигоди при обов’язковому дотриманні екологічних вимог. Ось чому при використанні земельних угідь необхідно дотримуватись еколого-економічних принципів організації раціонального землекористування, а саме: пріоритетності екологічних вимог над економічними інтересами; забезпечення рівних умов розвитку різних форм власності і господарювання на землі; цільового використання землі; підвищення економічної зацікавленості землекористувачів у проведенні землеохоронних робіт; безкоштовності землекористування; економічного стимулювання

землевласників і землекористувачів щодо екологічно безпечного використання землі [6].

Раціональне використання землі є обов'язковою екологічною вимогою, адже у Законі України “Про охорону навколишнього природного середовища” чітко зазначено, що раціональне використання і відтворення природних ресурсів є невід'ємною умовою сталого економічного та соціального розвитку України [7]. Вимога раціонального використання землі відображена і в Земельному кодексі України, стаття 5 якого визначає забезпечення раціонального використання та охорони земель принципом земельного законодавства [8].

З метою забезпечення ефективного використання землі, природа якої характеризується двоїстістю (вона є природним і економічним ресурсом), пропонується враховувати еколого-економічний механізм раціонального сільськогосподарського землекористування. До економічної складової відносяться всі регулятори впливу на землекористувачів, метою яких є стимулювання їх діяльності до раціонального використання земельних ресурсів. Завданням екологічної складової є формування ощадливого ставлення до такого унікального природного ресурсу, як земля. Сукупність економічних та екологічних заходів щодо регулювання взаємозв'язків між природою і суспільством з приводу використання землі в економічній сфері необхідно враховувати, тому що вона одночасно є предметом і засобом праці а також природним ресурсом (рис. 1).

Наведені екологічні та економічні заходи формування раціонального сільськогосподарського землекористування повинні враховувати специфіку місцевих ґрунтово-кліматичних особливостей та регіональну спеціалізацію сільського господарства [9]. Крім того, зазначений механізм буде дієвим тільки тоді, коли ґрунтуватиметься на наступних принципах, визначених провідними науковцями України [10]:

- пріоритетність екологічної складової над економічною, екологічних критеріїв, показників і вимог над економічними;
- інтеграція економічного й екологічного підходів до розвитку та розміщення агропромислового виробництва;
- раціональне поєднання галузевого та територіального землекористування, встановлення відповідальності за розв'язання ресурсно-екологічних проблем на землекористувачів і забруднювачів, місцеві органи державної влади й управління;

- ефективне використання ринкових і державних економічних інструментів та адміністративних важелів регулювання екологічних відносин у землекористуванні.

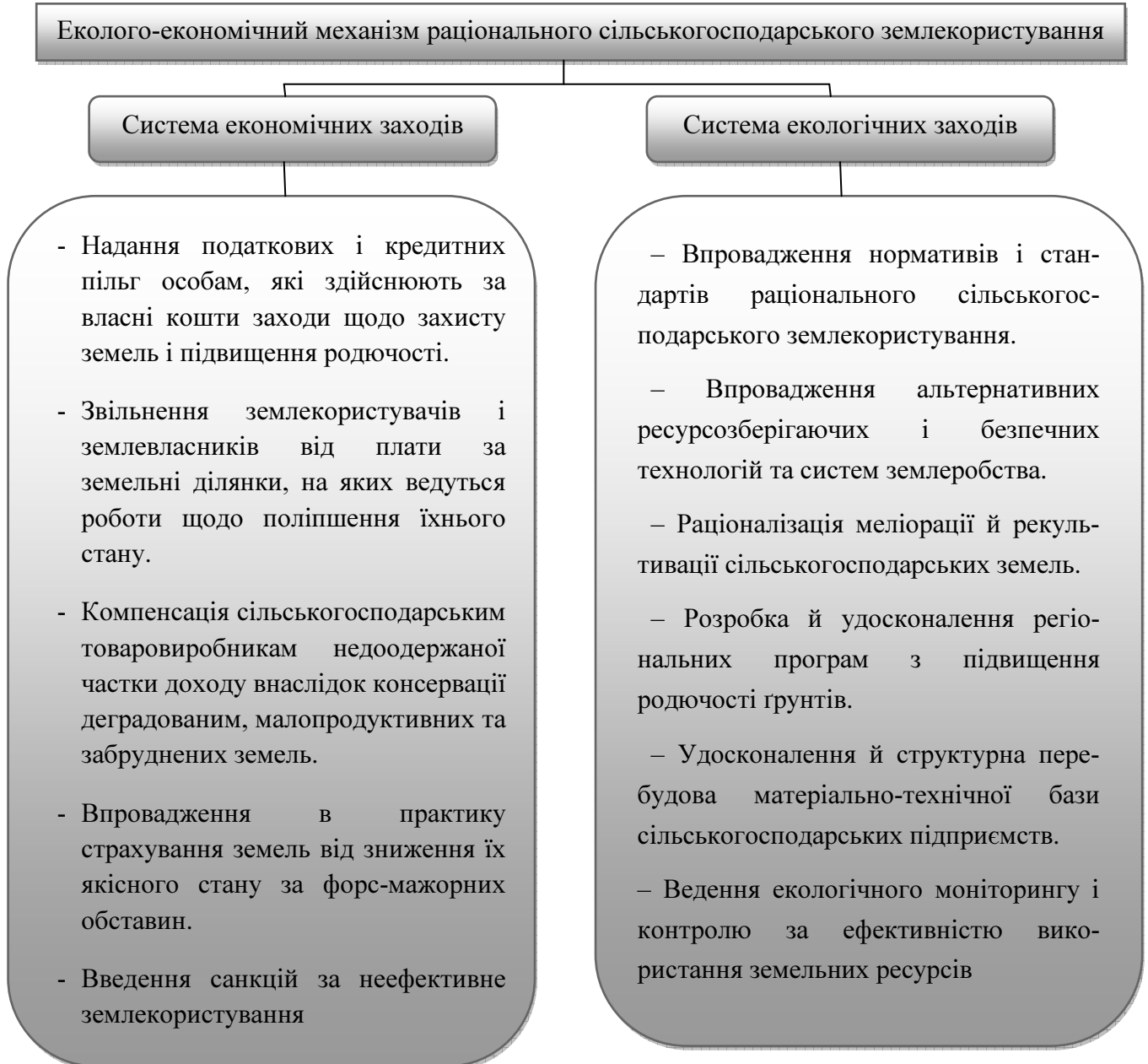

Рис. 1. Економіко-екологічний механізм раціонального сільськогосподарського землекористування [11]

На поєднанні економічної та екологічної складових у раціональному використанні сільськогосподарських угідь наголошує І.О. Шилепницький

[12]. Суть такого землекористування полягає в отриманні високих сталих врожаїв вирощуваних культур за умов мінімізації затрат на одиницю продукції, збереження і примноження продуктивної сили землі як аграрного ресурсу, її охорони та захисту як складової довілля, відтворення корисних властивостей ґрунтового покриву. Раціональне аграрне землекористування має включати такі складові:

- оптимальну та екологічнобезпечну територіальну і структурну організацію сільськогосподарського виробництва; поєднання альтернативних напрямків інтенсифікації аграрного землекористування;
- вживання обґрунтованих заходів щодо комплексного поліпшення, відтворення й охорони земельних ресурсів, переходу на біологічні системи захисту рослин;
- формування раціональної структури сільськогосподарських угідь на основі контурно-меліоративної організації території, а також застосування ґрунтозбережних видів техніки, технології та організації аграрного виробництва;
- посилення відповідальності землевласників і землекористувачів за раціональне використання, відтворення та збереження земельних ресурсів, екологічний стан навколишнього середовища, дотримання екологічних вимог і нормативів;
- розроблення та впровадження у практику ефективного економічного механізму раціонального аграрного землеволодіння й землекористування [12].

Погіршення еколого-економічної ефективності використання земельних ресурсів і підвищення родючості ґрунтів досягається удосконаленням технологій їх обробітку, внесенням добрив, регулюванням водного режиму, а також запровадженням екологічнобезпечних систем землеробства. Важливим кроком в цьому напрямі є розробка й удосконалення регіональних програм з підвищення родючості ґрунтів. У комплексі заходів раціонального землекористування особливе місце належить обґрунтованим сівозмінам. Їх ефективність визначається не тільки системою чергування культур. Головне завдання полягає в тому, щоб забезпечити позитивний баланс органічних речовин в ґрунті, підвищити його родючість. У теперішній час сівозміни не дотримуються внаслідок слабкої

матеріально-технічної бази невеликих за площами фермерських господарств та орієнтації на високотоварні сільськогосподарські культури [13].

Екологічнобезпечне використання земельних ресурсів, ефективно відтворення родючості ґрунтів і забезпечення на цій основі ресурсоекологічної безпеки життєдіяльності людини належать до пріоритетних напрямків сучасності. Це зумовлено тим, що майже всі земельні ресурси України охоплені гострою системною кризою, в результаті чого держава зазнає великих економічних, соціальних і екологічних збитків, завдається непоправної шкоди здоров'ю населення країни, підривається її генофонд і, зрештою, існує серйозна загроза існуванню людської цивілізації.

Важко досягти реальних позитивних перетворень в системі використання земель за відсутності сталого розвитку еколого-економічної системи. Та це зовсім не означає, що ця система повинна знаходитися в певному застиглому стані і не змінюватися. Навпаки, сталий розвиток необхідно розглядати в динаміці, в постійному русі і якісно нових змінах. Повинна відбуватися поступова зміна старої системи на нову, яка повинна бути кращою від попередньої. Зміни і процеси, що торкатимуться цієї системи, повинні бути керованими і закономірними і не носити елементи хаосу, що останнім часом набуває домінуючої тенденції [14, 15].

Висновки. Таким чином, проведений аналіз сучасного стану еколого-економічної системи використання сільськогосподарських земель свідчить, що для вирішення проблеми виходу з екологічної кризи необхідно поєднати економічну та екологічну складові щодо раціонального використання сільськогосподарських угідь. Потрібна поступова зміна еколого-економічної системи до нового стану, який повинен бути не гіршим від попереднього.

Бібліографічний список. 1. Другак В. Концепція створення системи еколого-економічного регулювання розвитку землекористувань /В. Другак // Землевпорядний вісн. – 2010. – № 10. – С. 25–27. 2. Мишенин Е.В. Организационно-экономический механизм экологизации аграрной сферы /Е.В. Мишенин, И.Н. Ришняк, П.В. Тархов // Вісн. Сум. нац. аграр. ун-ту. – Серія: Економіка і менеджмент. – Суми, 2002. – Вип. S. – С. 77–81. 3. Конституція України: за станом на 6 квітня 2010 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України // Управління комп'ютерних систем Апарату Верховної Ради України. – Офіц. вид. – К.: Парлам. вид-во, 2010. 4. Быстряков И.К. Уп-

равление рациональным землепользованием: теоретический курс / И.К. Быстрыков // Теорія і методи оцінювання, оптимізації використання та відтворення земельних ресурсів: матеріали Міжнар. наук. конф.: у 2 ч. – Ч. 1 – К., 2002. – С. 139–142. 5. Козьменко С.Н. Эколого-экономические аспекты рационального землепользования / С.Н. Козьменко // АПК: экономика, управление. – 1989. – № 8. – С. 91–94. 6. Чепець О.Г. Екологічна безпека сільськогосподарського землекористування / О.Г. Чепець // Вісн. Сум. нац. аграр. ун-ту, вип. 4–5. – Серія: Економіка і менеджмент. – Суми, 2007. 7. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. 8. Земельний кодекс України: за станом на 9 вересня 2010 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України // Управління комп'ютерних систем Апарату Верховної Ради України. – Офіц. вид. – К.: Парлам. вид-во, 2010. 9. Гордієнко В.П. Екологічна складова раціонального використання земель сільськогосподарського призначення / В. П. Гордієнко // Вісн. Сум. нац. аграр. ун-ту, вип. 4–5. – Серія: фінанси і кредит. Вип. 2: науково-метод. журнал. – Суми: СНАУ, 2007. – С. 316–318. 10. Сучасна аграрна політика України: проблеми становлення / ред. П.Т. Саблук, В.В. Юрчишин. – К.: ІАЕ УААН, 1996. – 358 с. 11. Русан В. М. Економіко-екологічний механізм раціонального сільськогосподарського землекористування / В.М. Русан // Економіка АПК. – 2006. - № 4. – С. 31–37. 12. Шилепницький І.О. Економіко-екологічні основи відтворення родючості та охорони еродованих земель: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: 08.07.02 / Шилепницький Іван Орестович. – К., 2002. – 16 с. 13. Мішутіна І.М. Теоретичні аспекти еколого-економічної ефективності використання земель / Економічний простір. – 2009. – № 22/2. 14. Дорогунов С.І., Ральчук О.М. Сталий розвиток – цивілізаційний діалог природи і культури // Вісн. НАН України. – 2001. – № 10. – С. 17. 15. Герасимова С.В. Еколого-економічні аспекти формування передумов сталого розвитку в Україні /С.В. Герасимова. – К.: Вища. шк., 1999. – С. 24–26.